

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№86
(19123)

2018 чылдың
июль 24
вторник

Хүннүң үнери — 04:20
Ажары — 20:51
Хүн дурту — 16:31

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүң медээлери

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол июль 18-те, төртүтүнген хүнүн таварыштыр, хөй саныг байыр чедиришкinnerин алган. Россияның Президентизи Владимир Путинден база РФ-тиң Чазаның Даргазы Дмитрий Медведевтен тускай харылзаа дамчыштыр чылыг сөстери хүлээп алган.

«Шылгараңгай Баштыңы Владимир Владимирович Путинниң команданың кезүгүнү, аңаа бердинген дайынчы база идегелдиг сурукчу болуру — меңээ канчаар-даа аажок улуг алдар. Төртүтүнген хүнүмде ооң бодундан чылыг байыр чедиришкinnerин алыры — меңээ онза харысалга, мээң төрээнеримге улуг аас-кежик, чаңгыс чер-чурттугларымга өөрүшкү дээрзинге бүзүрээр мен. Хөй националдыг Тываның шупту чурттакчыларының өмүнээзинден бистиң чонувуска чылыг хамаарылгазы база деткип чорууру дээш, Владимир Владимировичке четтиргеним илереттим! Чылыг чымчак байыр чедиришкinnerи дээш РФ-тиң Чазаның Даргазы Дмитрий Анатольевич Медведевке, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Кужугетович Шойгуга, Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Валентина Ивановна Матвиенкога, федералдыг яамалар болгаш ведомстволарның ханы хүндүлээрим шупту удуртукчуларымга, губернатор коллегаларымга, Күрүне Думазының депутаттарымга, чаңгыс партияжилеримге, эш-өөрүмге, бодум коллегаларымга, ЦСКА-ның коллективинге, бодумнуң чаңгыс чер-чурттугларымга сеткилим ханызындан четтирдим. Силерниң шупту сөстериңер — мээң чүрээмде. Силерге четтиргеним илередип, мөгөйдим» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң бодалдары-биле үлөшкөн.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Каң-оол Даваа Алтай крайга чорааш, крайның Хоойлужудулга хуралының удуртукчузу Александр Романенко биле ужуражып, ийи кожа регионнуң хоойлужудулга органнарының кады ажилдажылгазынга хамаарыштыр чугааны кылган.

Түннелинде бо чылдың күстен бээр Тыва Республиканың Дээди Хуралы биле Алтай крайның Хоойлужудулга хуралының аразында кады ажилдажылга дугайында керээге атты салырын дугурушкан.

Ол ышкаш тыва парламентиниң удуртукчузу Алтай крайның Хоойлужудулга хуралының даргазы-биле «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» федералдыг хоойлуга өскерилгелер кириер дугайында» №438863-7 федералдыг хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалашкан. Оон аңгыда «Пенсияны тыпсыр болгаш төлээринге хамаарыштыр Россия Федерациязының тускай хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кириер дугайында» №489161-7 хоойлу төлевилелинде пенсиялаар назынны өстүрер дээнинге хамаарыштыр чугааны чоруткан.

Август эгезинде Сибирь федералдыг округтуң хоойлужудулга Чөвүлелиниң үнүшкүнүг хуралы Иркутск хоорайга болур. Бо хуралга база Сибирь регионнарының хоойлужудулга органнарының удуртукчулары пенсиялаар назы-харны өстүрер дугайында хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалажыр.

«Наадым-2018»-тиң чемпиону

ХОЙЖУ БУЯН КУНЧУН

Эрзин кожууннуң Бай-Даг сумузунда «Бай-Хөл» көдээ ажил-агыйның хереглекчилер кооперативиниң хойжу Буян Белек-оолович Кунчун 2015, 2016, 2017 чылдарда үш чыл улаштыр кадарган хоюнун баштын өстүрүп, малдың чаш төлүн онча-менди камгалап, «Наадым-2018»-тиң чемпиону атка төлөптүг лан.

Эзинниг, таар оъттуг Эрзин, Тестиң делгемнеринге каш катап көжүп чорааш, малын кадарып чоруур кыскай малчын. Ынай чажындан чеди чүзүн мал аразында өскөн. Республиканың бурунгаар хөгжүлдизинге уузун кириштирип келген малчын.

ШКОЛЬНИК САДЫГ-СКЛАД мөөнү-биле өртээ

57.30 39.70 65.70

27.40 2.50 1149.70 587

База РПС, склад №13 8(3902)31-31-12

Мал чеминиң белеткели – шалыпчы иш

БАШТАЙГЫ ХОНУКТАРДА

«Бо чылын малчыннар-биле сүмелешкеш, мал чеминиң белеткелин күштелдирер деп дугурушкан бис. Ынчангаш август айны хостап, малчыннарның чаңчылчаан байыр-лалын июльда эрттирдис.

Амгы үеде тос кожуун сизген кезилде-зинче кирген. Ниитизи-биле 2720 гектар черде сизгени кезип, 1999 газын бөлген. Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Би-Хем, Таңды, Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл база Эр-зин кожууннар мал чемин белеткээриниң баштайгы хонуктарында-ла 2434 тонна сизгени кезип, эрткен чылдың бо үезинде турганындан көвүдөткен (ынчан 1526 тонна сизгени кескен турган). Бистиң көдээ ишчилеривиске шалыпчы ажил-ишти күзедим! Чаңчыл болу берген мөөрейивисте шылгараан муниципалдыг кожуун «МТЗ» маркалыг тракторну алыр» – деп, Тываның Баштыңы республикада мал чеминиң белеткелениң эгелээни-биле холбаштыр чугаалаан.

Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнатканы-биле, мал чеминиң белеткелинче 375 кижилг 26 бригаданы, сизген кезер 69 машинаны, 41 дырбаашты база сизгени бөлүп, пресстээр 12 техниканы хаара туткан.

Тываның Чазаа көдээ ажил-агый техниканын чаартыр хемчеглерни план езугаар чорудуп турар. Эрткен чылын 9 тракторну, сизгени бөлүп пресстээр техниканы, сизген кезер 6 машинаны, 4 чүдүрүкчүнү субсидия акшазы-биле сат-каш, республиканың көдээ ажил-агыйларына дамчыдып берген. Оон ачызында республикага 1655 тонна хемчээлдиг мал чеминиң курлавырын тургускан. Чылдыңна мал чеминиң белеткелинче ниитизи-биле 867 тракторну, 649 сизген кезер машинаны, 408 дырбаашты база сизгени бөлүп пресстээр 76 техниканы хаара тудуп турарын Көдээ ажил-агый яамызы дыңнаткан.

Мал чемин белеткээр талазы-биле эң эки көргүзүг дээш мөөрейни бо чылын катап база чарлаан. Маргылдааны көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлери деткиринче, муниципалитеттериниң ажилын идепкей-жидеринче база мал чеминиң белеткелинче аңгы-аңгы организацияларны хаара тударынче угландырган.

2017 чылда мал чеминиң белеткелинге Сүт-Хөл кожуун тиилзэн. Оон аңгыда бо чылын мал чеминиң белеткелинге тергилдээш үш организацияга акша шаңналдарын тыпсыры көрдүнген. Бай-Тайга, Таңды база Тожу кожууннардан организациялар муниципалдыг тургузуглар ортузунда чарлаан республика мөөрейинге киржир күзелин илереткен.

Аныяктар ортузунга хол-биле сизген кезерин суртаалдаар дээш, бо чылын көдээ суурлар аразынга мөөрейни эрттирер. Тываның Чазаа июль эгезинде «Он хонук дургузунда мал чемин белеткээринге шылгараан суур» деп шилчил чоруур кубок дээш республика мөөрейин эрттирер дугайында» айтышкыны бадылаан. Маргылдааны он хонуктап эрттирер болгаш, декаданың түңнелдери-биле тиилекчилерге шаңналдарын тыпсыры. Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал биле Шуй, Би-Хем кожуунуң Хадың, Тожу кожуунуң Азас, Каа-Хем кожуунуң Сизим суурлар чаа маргылдаага киржир чагыгны өскелерни мурнай бергеннер.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының медээзи-биле алырга, 2018-2019 чылдың мал кыштаг-лаашкынын хүр-менди ажарына эрткен чылда ышкаш, ниитизи-биле 226,1 муң тонна мал чеми херек.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге 4,2 муң тонна сизген-ширбиилди белеткээрин аңгы планнаан. Оон иштинде 2016 чылдың киржикчилеринге – 1575 тоннаны, 2017 чылдың араттарына – 1560 тоннаны база 2018 чылда чаа эгелзэн малчыннарына – 1575 тоннаны белеткээр.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Тыва черде

ШЕРИГ РАЛЛИ-2018

Июль 21-ниң хүнүндө Азияның төвүнге шериг раллиниң киржикчилерин байырлыг байдалга уткаан. Аңаа ТР-ниң Спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле сайыды Адам Текеев, «Урянхай» модель агенствонун дөрт кызы болгаш Тываның туризм төвүнүн ажилдакчылары, «Тыва» национал ыры-хөгжүм ансамбли болгаш өскелер-даа киришкен.

Кыдаттың, Египеттиң, Узбекистанның база Россияның шериг төлээлери чыскаалыпкан. Чоокта чаа бүгү россия чергелиг дайынчы раллиниң Тывага болганын шупту билир бис. Бо удаада июль 29-тан август 4-ке чедир делегей чергелиг «Шериг ралли-2018» болуп эртер. Маргылдаа Кара-Хаак чоогунда шериг полигонга болур.

Кыдаттың командазы боттарының «Богатырь» EQ2150B деп машиназы-биле, а арткан командалар «Урал», «КамАЗ», «Тигр» дээн ышкаш Россияның дайынчы машиналары-биле киржир. Маргылдаага киржири-биле чуртун төлээлеп келген аалчылар Улуг-Хем ол чарында 55 дугаарлыг мото-адыгжы (даг) бригаданың шериг казармаларына түр када чурттаар. Маргылдааның байырлыг адыдышкыны июль 29-та Кызыл хоорайның төвүндө Арат шөлүңгө болур. Аңаа чедир шериг раллиниң киржикчилери техникаларны хүлээп ап, эдиктир мунуп, чаржыр оруктары-биле таныжып алырлар.

ТР-ниң Спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле сайыды Адам Текеевке сөс бээр, келген аалчыларга байыр чедиргеш, чедишкinnerни күззэн.

Тыва национал ыры-хөгжүмүнүн үделгези-биле «Урянхай» модель агенствозунун уруглары ак кадактарны келген аалчыларга сунуп, хүндүткелдин демдзэн көргүскен.

Бот-башкарылга

БУРУНГААР САЙЗЫРАЛДЫҢ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

Тываның муниципалдыг тургузуглар ассоциациязының баштаар черинге тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының шынарын үнелзэн рейтинг түңнелдерин сайгарып чугаалашкан.

Июль 18-те Чазак бажыңыга болуп эрткен хуралды Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Ассоциация даргазы Аяс Мөңгө башкарып эрттирген. Республиканың кожууннарының чагырга даргалары, ТР-ниң Чазаның кежигүннери, Дээди Хуралдың депутаттары хуралга киришкен.

«Муниципалитеттер аразында чижилге – экономиктиг өзүлдениң немелде фактору, бурунгаар шимчээшкinnerниң үндезини. Бир звес, эрткен үелерге деңнээр, муниципалдыг тургузугда тус чер чагырганың күженишкinnerи-биле ажилчын олуттарның саны көвүдөп, акша-шалың деңнели өзүп, чурттакчы чоннуң саны эвээжээр туржук, көвүдөп турар болза, муниципалдыг эрге-чагырганың ажил-чорудулгазының кол эки түңнелдери ол болур.

Бөгүн муниципалдыг тургузугларның 2017 чылда ажил-чорудулгазының шынарынга рейтингни тургустувус. Девискээр хөгжүлдениң деңнелин илереткен 40 көргүзүг-биле кожуун чагыргаларының ажилына үнелелди берген: экономика хөгжүлдө; школа назыны четпээнерге өөредилге; ниити болгаш немелде өөредилге; күш-культура; чуртталга тудуу болгаш чурттаар чер-биле хамаатыларны хандырганы база муниципалдыг эргелеп-башкарылганы организастааны. Рейтингде 1-ги черни Кызыл хоорай, 2-гизин – Чеди-Хөл, 3-күзүн – Тес-Хем кожуун ээлзэн.

Таңды, Тожу база Сүт-Хөл кожууннарда шупту көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 2017 чылды орулгалыг доосканын демдеглзэн. Эрзин, Улуг-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Тожу кожууннар, Ак-Довурак хоорай үндүрүлгелер чылдазын көвүдөткен. Өскелер аңаа деңнежип, а Экономика яамызы муниципалдыг тургузугларның хөгжүлденин деткиир арга-хевирлерни, ол ышкаш ажил-чорудулгазына демдек салырының критерийлерин элзэн эде көөрү чогуумчалыг. Рейтинге тиилзэн муниципалитетке социал инфраструктуразын хөгжүдеринче 10 млн. рубльди шаңнал кылдыр чурумну катап эгелээр бис» – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Тываның экономика сайыды Елена Каратаеваның ме-дээзи-биле алырга, муниципалитеттериниң бот-тускайлаң ажилының барымдааларын база үнелзэн. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилерин элзэн деткзэн, чер инвентаризациязын илдекейлиг чоруткан, үндүрүг чыыл-даларын көвүдөткен кожууннар рейтингде эки туруштары элзэн. Ол дээрже Эрзин, Улуг-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Тожу кожууннар база Ак-Довурак биле Кызыл хоорайлар-дыр.

Көргүзүлгелерни түңнээрде, республика база федералдыг

«Хөөмей – Азия төвүнүн чоннарының эртки симпозиумунун Дээди шаңналының эдилекчизи» ансамбли тыва чоннуң чоргааралы, эртинези – с хөөмейин күүседип, даштыкыдан келген аалчыларга тудуп бараалгаан.

Байырлыг чыскаал соонда туризм төвүнүн ажилдакчылары аалчыларга таныштырылга тайылбыр ажилдарын кылган. Ол аразында шериг командаларның командирлери чугаалаштывыс.

Кыдат команданың капитаны Лю Дапэн:

– Тывага келиримге, дыка аяңныг чүөө-дир. Тываның арыг, бойдузу дыка чараш-тыр. Кады келген эштер база силерниң чуртуңарны магадап ханмайн турла маргылдаага киржир дээш, 3 ай иштинде белеткен Россияның болгаш бистиң командавыс кончуг шыыра бодаар мен. Бистиң командавыс моон мурнунда дай раллиге киришпейн турган. Маңаа бир дугаар киржир бо – деп чугаалады.

Россияның төлээзи, «Шериг раллиниң» капитаны надий Третьяков:

– Тыва Республиканың хүндүлээчел чонунга өөрүп тургенивисти илередиксеп тур бис. Маңаа бистиң үхүлзэл алганы дег шак ындыг хүндүткелди каяа-даа көрүш бис. Республика боду-даа, чону-даа бистиң сеткилин аажок таарышты. Кызыл деп чараш хоорайда хүндүткел дузааргак чон чурттап турарына өөрүп тур бис. Улуг-Хем кайгамчык чараш-тыр. Тиилелгени чедип алыр деп сгалыг бис. Маргылдаага бистиң командавыс белен, шыырак команда чыгылып келген-дир. Египеттиң команди эрткен чылын «Шериг ралли» маргылдаазына кел турган. Ынчангаш олар чүнү канчаарын шуптузун дык билир, дуржулгалыг. Өске чурттардан-даа эң-не шы дзэн дайынчы чолаачыларны шилзэш, чоруткан бо. Ынчангаш команда бүрүзү дыка шыырак. Ынчалза-даа лелгелиг болурун күзеп тур бис – деп бүзүрелин илеретти.

Узбек Республиканың камгалал шериниң капитаны Макс Мурзамдамов:

– Тывада бир дугаар келдим. Тыва чоннуң төөгүзү күштүг болгаш солун-дир. Онзагай чер деп көрдүм. Тыва гени чаалап алыр дээш, тулчур бис. Бо маргылдаага кир дзэш, беш ай ажыг үе иштинде белеткенип келдигиз дум хуумда Россияның командазын күштүг деп санаар. Ынчангаш бир дугаар чер дзэш россияжилер-биле тус бис – деп, дидим чугаалады.

Маргылдааның киржикчилеринге чедишкinnerни каалыңар.

Айдың Оң

Чурукту интернеттен

бюджет инвестицияларын угландырганының салдарына эвээр арттырган. «10 клубтар» республика программасы база «Таарымчалыг хүрээлел» федералдыг күрүне программасынче кирген кожууннарда социал объектилер аварийлиг байдалына көргүзүлгүнү демдээ элзэн көдүрүп. Муниципалитеттер ниитизи-биле эң хөй саннарны экономиктиг адырдан алганнар. Чижээ, Кызыл хоорай, биче бол ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң санын хевир арттырып, шалың төлөвирин өстүргөн.

Каа-Хем, Би-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннар, Ак-Довурак хоорай көргүзүлгелерин кудулаткан. Тере-Хөл, Тажык-Тайга кожууннарның оруктары нормативтиг гелделерге дүүшпес болганындан, хөгжүүрүңгө билдин чылдыгааннарны тургускан. Экономика яамызы түңнел үндүрүлгелерге хамаарышпас орулгалар үлүүн көвүдөткө. Чаа-Хөл кожуун-биле Тес-Хем инвестициялар өзүлдени деңнелде хевээр арттырып шыдаан. Оон аңгыда чуртта бажыңнарын алган болгаш чурттаар байдалын экижип чурттакчы чоннуң үлүү 15 хуу өскөн. Муниципалитет 2 чылда өскүс уругларга 10 бажыңны тудуп дооскан, ан өг-бүлелерге көргөн программа-биле 10 өг-бүлө, суурнуң рум хөгжүлдениңге хамаарышкан программа-биле 8 өг-бүлө чурттаар оран-савалыг болган.

Рейтингиниң лидерлеринге хамаарыштыр алырга, ү черни элззэн Тес-Хем кожуун (чагырга даргазы – Тол Самдан) 400 муң рубль түңнүг акша сертификадын алган. Олар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукта ажил турар кижилерниң санын көвүдөткени-биле Тывада мур черже үнгөн. Кожуун тус черниң бюджетинче үндүрүлгелерге хамаарышпас орулгалар үлүүн көвүдөткө. Чаа-Хөл кожуун-биле Тес-Хем инвестициялар өзүлдени деңнелде хевээр арттырып шыдаан. Оон аңгыда чуртта бажыңнарын алган болгаш чурттаар байдалын экижип чурттакчы чоннуң үлүү 15 хуу өскөн. Муниципалитет 2 чылда өскүс уругларга 10 бажыңны тудуп дооскан, ан өг-бүлелерге көргөн программа-биле 10 өг-бүлө, суурнуң рум хөгжүлдениңге хамаарышкан программа-биле 8 өг-бүлө чурттаар оран-савалыг болган.

Ийги черни алган Чеди-Хөл кожуун (чагырга даргазы – Сергек Хертек) 600 муң рубльдиң сертификадын төлөпиг болган. Кожуун биче болгаш ортумак бизнесте ажилдакчыларының санын көвүдөткен. Оруктары экижип чурттакчы чоннуң үлүү 15 хуу өскөн. Муниципалитет 2 чылда өскүс уругларга 10 бажыңны тудуп дооскан, ан өг-бүлелерге көргөн программа-биле 10 өг-бүлө, суурнуң рум хөгжүлдениңге хамаарышкан программа-биле 8 өг-бүлө чурттаар оран-савалыг болган.

2017 чылдың рейтингни тиилекчилери болган Кызыл хоорай (мэри – Владислав Ховалыг) 1 млн. рубльдиң сертификадын алган. Чээлилерге банк ставкаларын эвээжеткенинде Тываның найысылалында биче болгаш ортумак бизнесте ажилдакчыларының саны көвүдзэн. Уруглар садтарына 1-6 харлыг уругларның оочуру 17 хуу кызырылган, ам ол 4 хуу. Солагай талакы дачаларда 160 олуттуг 17 дугаар «Салгал» уруглар садын база 12 дугаарлыг «Кежи» уруглар садын ажылгалда киригени аңаа салдар болган. 20 түңнелдери-биле көөрге, муниципалдыг школа назы четпегендерин илереткен. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан. Тываның экономика сайыды Елена Каратаеваның ме-дээзи-биле алырга, муниципалитеттериниң бот-тускайлаң ажилының барымдааларын база үнелзэн. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилерин элзэн деткзэн, чер инвентаризациязын илдекейлиг чоруткан, үндүрүг чыыл-даларын көвүдөткен кожууннар рейтингде эки туруштары элзэн. Ол дээрже Эрзин, Улуг-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Тожу кожууннар база Ак-Довурак биле Кызыл хоорайлар-дыр.

Көргүзүлгелерни түңнээрде, республика база федералдыг

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составын немей соңгаан дугайында

18.07.2018 Кызыл №40/204-7

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2016-жылдың март 31-де №130/632-6 «Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязын хевирлээр дугаанда» доктаалы-биле, «Россия Федерациязының конституцияларының соңгуур болгаш референдумга кирер эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузунгаар Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының доктаалы болза:

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составынче: 1972 чылда төрүттүнген, дээди өмнүг Ооржак Айлаңмаа Михайловнаны чурттап ар черинин аайы-биле томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА, Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Чөөн-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн хулээлгелеринден хостаар дугайында

18.07.2018 Кызыл №40/203-7

Чөөн-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, комиссияның составынче чурттап турар черинден идип үндүрген Куулар Аржаан Болат-ооловичинин билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының конституцияларының соңгуур болгаш референдумга кирер эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунун «а» подпунктузун езугаар Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының доктаалы болза:

3. 1984 чылда төрүттүнген Куулар Аржаан Болат-ооловичини Чөөн-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хулээлгелеринден бадылаар эргези-биле хостаар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА, Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Чөөн-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн хуусаа бетинде хулээлгелеринден хосталганы-биле Россия Федерациязының Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентинде) кандидаттар даңзыларын идип үндүрген, депутат мандаттар үлээшкенинче эрткен политиктиг партияларны, хөй-ниити каттыжышкынын, Чөөн-Хемчик кожуунун Төлээлекчилер хуралын, дорт ажилдап, чурттап, өөренип турар черлеринин аайы-биле соңгукчуларны Чөөн-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составынче саналдар кириеринин талазы-биле (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) билдиришкенин кириерин Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Чөөн-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составынче саналдарны девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнден үнгениниң соонда үжөн хонук дургузунда дараазында адресче кириер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы.

Аңчыларның кичээнгейинге

АҢНЫЫР СЕЗОНУ АВГУСТ 1-ДЕН ЭГЕЛЭЭР

Аңныыр сезону кажан эгелээрил? Бо айырыгга ам харыы берип болур бис. Тываның аңчылары июль 13-те Тываның өлүк тывыжы чорудар чөпшээрелдиг девискээрлеринге 2018-2019 чылдарның аңныыр сезонунда өлүк-тывыжын чорудары-биле холбаштыр барылыкта атты салган.

Тыва Республиканың Күрүнениң аңчы-аарал комитетинин ажилдакчылары чылдың-аңчылык үеде аңдарның болгаш куштарның чизе-аңчыларын тургузары-биле берге болгаш шүүттүгү кылып чорудуп турарлар. Бо чизе-даңзыга эгелээр, аңдарның, куштарның кандыг хевирле-ажан, кайы үелерде, чечени адып-боолап, аңнап тур тодарадып турар.

Чылдың август 1-ден эгелеп 2019 чылдың 1-ге чедир хуусаада чөпшээрелдиг аңчы-аңчыларын 134 буурну, 559 сыынны, 1522 тени, 193 тени болгаш 186 хүрөң адыгны адып болур. Ооң-биле чергелештир киш, тооргу, аңчы болгаш хөөрүктү аңдарының чижек нор-тодарааткан.

Аңчылар август 1-ден октябрь 14-ке чедир хаванна аңдарына чайгы, күскү сезон аңчылар. Дуюлгуг аңдарның бо хевирин бо чылдарлыг хаваннадан өскелерин аңдарын ээрзэн. Ол ышкыш августун баштайгы хүнүнден эш, те-чуңма аңдарын хораан Чаа-Хөл ко-дан өске аңчылар девискээрлеринге хүрөң адыг-аңчылар телерни ноябрь 30-ге чедир аңнап болур. Ол элин адып боолаары-биле чөпшээрелди 15-тен сентябрь 10-га чедир бээр. Сентябрь 1-ден эгелеп сыын биле буурну адып боолаары-чөпшээрелди берип эгелээр.

Аңчылар аңдарына сонуургактарга аңчылар өскерилген. Сугга эштер, шыктыг, тулаа-ерлерниң болгаш хову-шөлдерниң черлик

куштарын мурнунда августун сөөлгү суббота-аңчылар эгелеп аңай бээр турган болза, ам сентябрьның баштайгы суббота-аңчылар эгелээр. Суг болгаш тулаа-аңчылар ноябрь 15-ке чедир, а хову-шөлдерниң куштарын декабрь 31-ге чедир аңдарын чөпшээрзэн.

Күскү, кышкы үениң кол аңчы сезонунга хамаарыштыр чугаалаар болза, ол бо чылын чаңчыл езугаар октябрь 15-тен эгелээр. Ынчан Бии-Хем кожуунун девискээринде катап тургустунган үш аңчы аңчы-аңчыларының девискээри болур Половинка деп черден өске аңчылар девискээрлеринге дуюлгуг болгаш үнелиг кештиг аңдарны адып боолаарын чөпшээрзэн. Бии-Хем биле Каа-Хем кожууннарның девискээринде аңчы-аңчы аңчы-аңчыларының аңчылар турар девискээрлеринге чүгле өңчү элеринин чөпшээрели-биле аңнап болу-рун сагындыраал.

Ындыг-даа болза бо байдал ак сеткилдиг аңчыларга шаптараазын тургустас ужурулуг. Эң кол чүүл – аңдары-биле чөпшээрел алганы дээш күрүне үндүрүүн (госпошлина) база аң, куштарны адып боолап, чемишке ажыглааны дээш чыылда (сбор) акшаларның түнүн эрги хевээр арттырган. Күрүне үндүрүү 650 рубль, а чыылда акшалар аң, кушту хевирлеринин аайы-биле аңгы-аңгы. Чижээлээр, кара-кушту атканы дээш 20 рубльден өрү, хүрөң адыгны адып-боолааны дээш 3 муң рубльди төлээр.

Бо бүгү-биле чергелештир аңчы кижиле адыг-хайыракан болгаш өске-даа черлик аңдарның, оларның иштинде черлик хаваннарның эдинде трихинеллез чижектиг аарыглар тывалдырыкчылары барын утпас ужурулуг. Ынчанга черлик аңдарның эдин чөмгө ажыглаар бетинде республиканың ветеринария лабораторияларына трихинеллезка удур хыналданы ыяап-ла эртер.

Тыва Республиканың дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын камгалаар талазы-биле күрүне комитетинин удуртукчузу Геннадий Куулар 2012 чылдан эгелеп киш, выдра, бөрү, дырбактыг, тарбаган чижектиг үнелиг кештиг аңдарга какпа, дузак салырын хораанын, аңчылар чурумун хажыткан аңчыларны торгаарын сагындырган.

Аңчы бүрүзү арга-арыгга чорааш сагыыр чүүлдерни, аңдарының болгаш өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыыр ужурулуг. Оон аңгыда аңдарының дүрүмнеринге болгаш кайы-бир районнуң азы тус черниң аңдарын чөпшээрзэн девискээринге аңнап болурун айыткан чөпшээрел бижиин республиканың аңчы-хайгаарал комитетинге чогуур хуусаазында дедир дужаар ужурулуг. Ол үезинде чөпшээрел бижиин дужааваан аңчыларга хамаарыштыр административтиг торгаалды онаар.

Тыва Республиканың Дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын камгалаар талазы-биле күрүне комитетинге эртенгиниң 9 шактан 17 шакка чедир келгеш, аңдары-биле чөпшээрел бижикилып бээр дугайында билдиришкенин бижикип, күрүне үндүрүүн болгаш чыылда акшалар төлээр квитанцияларны ап болур. Аңдарының дүрүмнерин сагып, ак сеткилдиг аңчылар чоруур аңчыларга өөрүп, ачы-дуза көргүзеринге кезээде белең бис.

Александр ЗЕМЛЯНОЙ,
Тывада күрүнениң аңчы-хайгаарал
комитетинин кол специалисти.

Прокурор
хыналдазы

НЕМЕЛДЕ ДУГУРЖУЛГА КУШ ЧОК

Тыва Республиканың Арбитраж суду «Госстройзаказ» күрүне эргелелиниң болгаш «Виксар» КХН-ниң Шамбалыг суурда өскүстөргө ийи бажың садып алырынга немелде дугуржулгазын куш чок болдурар дугайында республика прокурорунун негелдезин хандырган.

Херектиң материалдарындан илерээни чүл дээр-ге, «Госстройзаказ» эргеле-ли (садып алыкчы) болгаш «Виксар» КХН (садыгжы) 2017 чылдың май 11-де Шамбалыг суурда өскүстөргө болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга ийи бажың садып алырынга күрүне керээзин чарган. Керээниң өртү 2 млн. 336 муң 820 рубль болган. Керээ езугаар «Виксар» садып алыкчыга бажыңнарны 2017 чылдың декабрь 25-те дамчыдып бээр турган. Айыткан акша түнүн 30 хуу аванс телевири «Госстройзаказ»

эргелелиниң агар санынга он аңыл хүнүнүн дургузунда кирип кээр. Дору санажылга, арткан 70 хуузу бажыңнарны дужааган соонда, 15 аңыл хүнүнүн иштинде «Виксар» КХН-ге кирип кээри көрдүнгөн турган.

Садып алыкчы болгаш садыгжының аразында 2017 чылдың октябрь 3-те 2017 чылдың май 11-де керээ-зинге хамаарыштыр немелде дугуржулга чардынган болгаш телевириниң чуруму өскерли берген. Ынчанга ук немелде дугуржулга керээ езугаар аңыл телевириниң алыс чурумун үрзэн болгаш федералдыг хоойлуну хажытканы илерзэн. Ынчанга республика прокурору Тыва Республиканың Арбитраж судунга негелдени кириген.

Тыва Республиканың Арбитраж суду херектиң материалдарын өөренип көргөш, прокурорунун негелдезин хандырап деп шийтирилзэн: күрүне керээзинге немелде дугуржулганы куш чок деп санаар. «Госстройзаказ» күрүне эргелелинден болгаш «Виксар» КХН-ден РФ-тиң федералдыг бюджетинче 3 муң рубль күрүне үндүдүн тырткан.

Диана ЧАДАМБА,
прокурорунун улуг
дузалакчызы.

Кеземче

БАЗА КАТАП ООРЛАНГАШ...

Тывада суд күрүне буруудадыкчызының саналын барымдаалааш, өңчү-хөреңги оорлаан кижиниң шенелде шийткелин солуп каапкан.

Кызыл район суду катап өңчү-хөреңги оорлаан Шораан Салчактың шенелде хуусаазын хосталгазын казыдар шийтел-биле солаан. Ол 2016 чылдың сентябрь 15-те бөлүк кижилер-биле сүлчээлежи алгаш, хамаатты кижиниң өңчү-хөреңгизин оорлап, аңаа когарал чедиргеш, ийи чылда шенелде хуусаага шийттирген турган.

2017 чылдың апрель 13-те Шораан Салчак кеземчениң негелделерин күүсетпейн тургаш, шенелде хуусаазын 2 айга узаттырган. Ол кеземче-күүседилге инспекциязының сагындырыгларын тоовайн, бодунга түңнел үндүрүп албайн, 2017 чылдың сентябрь 15-те база катап оор херекти үүлгеткен.

Ынчанга район суду Шораан Салчакка 1 чыл 6 ай хосталгазын казыдар шийтелди үндүргөн. Оң кырынга мурнунда эрттирбээн шийтелди кадып каарга, ниитизи-биле ол 2 чыл 3 айда хосталгазын казытырган. Ол хуусааны ниити чурумнуң эдип-чазаар колониязынга эрттирер.

Альбина ЧУЛЬДУМ,
Кызыл районнар
аразының прокурорунун
дузалакчызы.

Уксаалыг малдар делгелгези

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМАЙНЫ...

• Фоточурумал

"Чеди чүзүн малымайны азыраза, байыыр-ла мен" деп чон чиге-ле сөглээн. Наадым байырлалында Тос-Булакка чеди чүзүн малды эккеп делгээни солун хемчеглерниң бирээзи болган. Бажында Эрзинден "Уургай" уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң өшкүлери, оон Мөген-Бүренден альпий уксаалыг сүткүр өшкүлөр, Эйлиг-Хемниң элчигени, Бии-Хемден сыыннар, Тываның күрүне университединиң көдээ ажыл-агый факультединиң студентилериниң азырап турар куштары, койгуну, Тожунуң адыр мыйыстыг ивизи, кошкар, буга дээш өске-даа кожууннардан малдар бар.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының мал ажыл-агыйының талазы-биле килдизиниң даргазы Галина Ондар делгелгени мынчаар таныштырды:

— Бо Наадымда уксаалыг малдарны чүгле көргүзүп, сонуургадып турар бис. Тывада мындыг малдар база бар деп чүвени чон билир кылдыр делгээн. Бистер делгелгени мал-маган тайгадан бадып кээрге, кончуг семис-шыырак үезинде күзүн эрттирер деп планнап турган бис. Мында шуптузун эккелген ажыл-агыйлар бар-дыр, эр хейлер! Инек, хой, өшкү, теке, сарлык, бугажык, элчиген, иви, куштар, койгунактан бээр бар.

Ырак-урак Тожудан түвексинмейн, ивилерин Эрик, Чинчи Ензактар эккелгеннер. Улуу-даа дендии, адыр мыйыстыг ивини суйбап, сонуургаан кижиле хөй. Аныяк өг-бүлө Улуг-Оо тайгазында 50 ажыг ивини малдап, 4 дугаар чыл тайга кезип, иви кадарып турарлары бо. Чинчиниң ачазы, хоочун ивижи Юрий Хунажык уругларында дузалажып олурар. Ензактар "Аныяк өг-бүлөгө кыштаг" деп төлөвилелге киржири-биле белеткенип турарлар. Иви кадарары

амыр звес, тайга-сын ажылдыр оларны ойткарып чоруп каар деп, Чинчи чугаалады. Оон ыңай Эйлиг-Хемниң элчигенин «Артыш» көдээ бүдүрүлгезинден Марина Алаш-оол таныштырып келген.

А тыва уксаалыг өшкүлери Эрзинниң Уургай аттыг бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Батаа Кунгаа өстүрүп турар база чонга сонуургадыры-биле эккелген. Кончуг ховар чөөк дүктү бо чылын Улан-Баторда дужааганын ол чугаалады. Бо тыва уксаалыг өшкүлери чөөк дүгүнүң өртээ аар болгаш кашемир деп эки шынарлыг идик-хепти оон даарап, бүдүрүп турарын дыңнатты.

Ол хүн дендии изиг хүн болган. Мындыг изигде мал-маганны ТР-ниң көдээ ажыл-агый талазы-биле хайгаарал албан чериниң мал эмчилери Антонида Донгак, Буяна Дары-Сурун база Урана Ондар эмтаңын белеткеп алган хайгаарап чоруп турлар. Шынап-ла, чеди чүзүн малдан туттунуп чоруур болза-ла, бай-шыырак чурттаар дээри кончуг шын.

Ася ТЮЛЮШ.

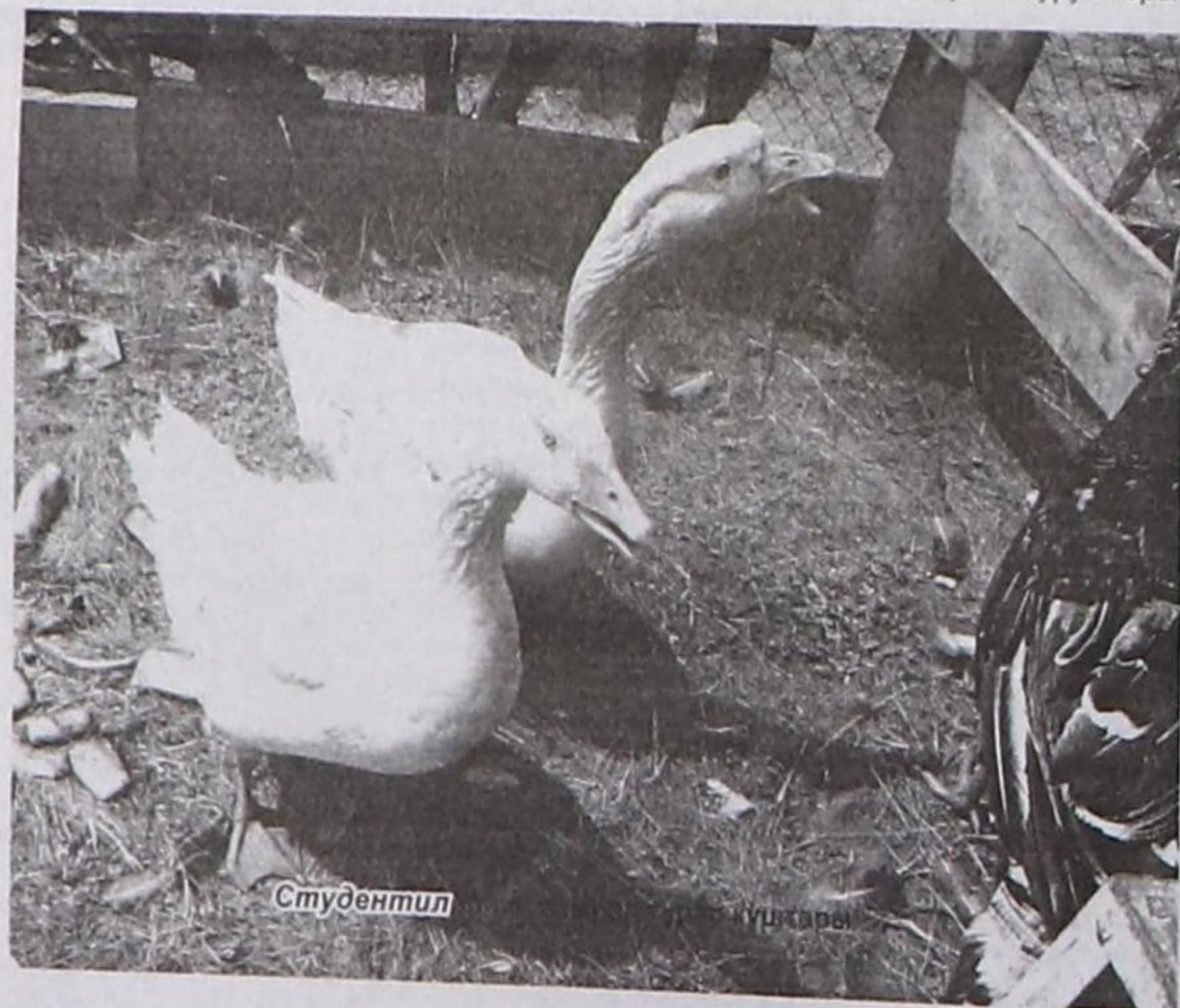
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Тожунуң ивижилери Эрик, Чинчи Ензактар

Мөңгүн-Тайганың сарлыктары.

Студентил

Мал эмчилери (солагай таладан) Антонида Донгак, Урана Ондар, Буяна Дары-Сурун.

Эйлиг-Хемни

Бии-Хемдө сыыннар.

«Үстүү-Хүрээ-2018»

ЧАДААНА ХЕМ ДАЖЫП, МӨӨРЕЗЕ-ДАА...

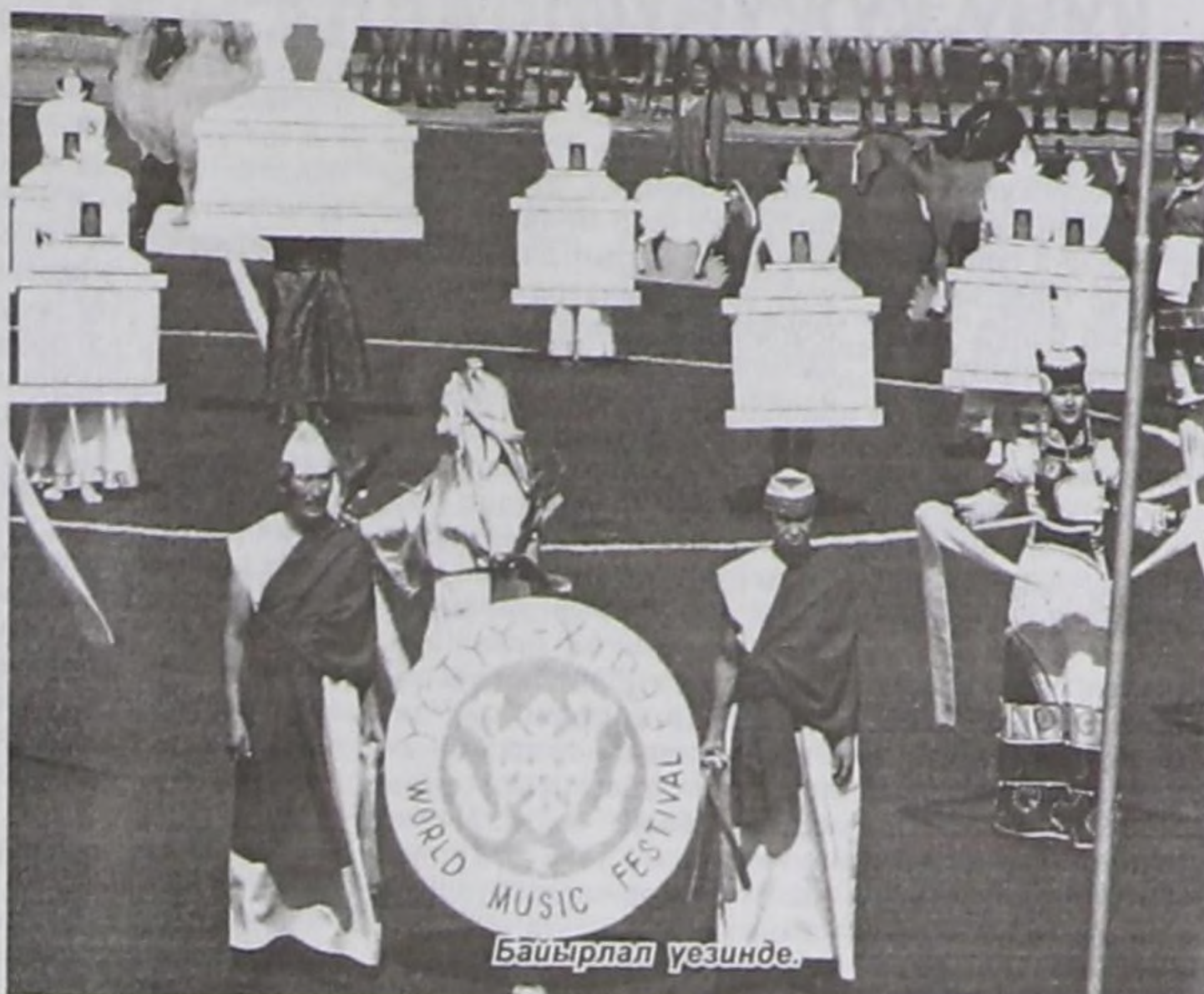
ФЕСТИВАЛЬДЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Чай санында тываларның Наа-Чайы ышкаш солун, сорунзалыг байырлалдарның бирээзи – бүгү-дөгейиниң дириг хөгжүм фестивалы «Үстүү-Хүрээ» болуп турар. Бо чаа ортен Наадымга улаштыр июль 18-22 күннөрүндө Чадаана хоорайның үстүндө «Үстүү-Хүрээ» фестивалынын чыл санын-а июль ортанда болуп үезин четтикпейн турар кижиле көвей. Ону чүгле музыкалыктар эвес, дириг хөгжүмнүн көгейикчилери база анаа көрүкчүлөр келгеннер.

Ыры-хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалынын чыл санын-а июль ортанда болуп үезин четтикпейн турар кижиле көвей. Ону чүгле музыкалыктар эвес, дириг хөгжүмнүн көгейикчилери база анаа көрүкчүлөр келгеннер. Ыры-хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалынын чыл санын-а июль ортанда болуп үезин четтикпейн турар кижиле көвей. Ону чүгле музыкалыктар эвес, дириг хөгжүмнүн көгейикчилери база анаа көрүкчүлөр келгеннер.

Чүгле күштүг КамАЗ долганьп чораш, та кайда кежиг бар чүве, ону аварыштыр улусту кежирип турар диш-келер. Ынаар чиик машиналар углаар эер ужу-даа чок. Хем дажываанда, келер хунерде чиик машиналары-биле келе берген улус аңаа суг сыгыаарын маанаш-даа хонуп болурлар деп-даа турдулар. Фестивальчыларның улуг ажум херекселдерин, майгын хоорай-бетинче көжүрер дээрге, дыка берге болган. Ынчангаш олар ол ортулунга кылып каарын шийтпирлээр. Байдал-дыг болганда, ам канчаар, Чадаана хоорайның иштинде болуп турар кожуун-аадымының хемчеглерин сонургап келип келген хөгжүмчүлөр болгаш аалчылар-биле чугаалашып алыр деп тургустувус. Чугаалашкан улзузувус-дунда-ла туристер болду.

Оларның бирээзи – Франциядан келген Грегуар Адер. Чугаалашы бээр-ске, мырыңай солун кижиле болуп-тур-ган. Франциядан бо чылдың январь-да үнгеш, бодунуң каяа-даа маңнап-даар «Судзуки» дээр чиик автомаши-на-биле аян-чорук кылып чоруур. Ол-таакы Азияны таварып, ниитизи-биле-мун км хемчээлди эрткеш, Чадаанада «Үстүү-Хүрээ» фестивалынче чедип кел-ди. Оон дугайында интернетте орук ай-кызындан көрүп билип алгаш кээр-ге, балаан, агаар-бойдус мындыг болган. Ол хоорай иштинде сесерликке Мани-ортузунуң ажыдышкынын база «Үстүү-Хүрээ» эрги ханаларын сонургап-келген. Бис оон-биле Тываның ол ыдык-чегинге ужурашып чугаалаштывыс. Грегуар Адер орус дылга барык арыг-аалаар болду. Каяа ынчаар эки орус-чөөренип алганын айтырарымга, анцияда кайы-даа дылды өөредип-келер, оон санында «Тыва дылды безин»-п баштактанды. Баштай ол француз-ус дылдарга очулдурукчу болуп ажил-п турган. Амгы үеде ол эмнээшкин-гумунда, чүгле бот-хуу практикалыг-чи болуп ажилдап чоруур, ынчангаш-ай шөлээлеп алгаш, январь айдан бо-те чедир хостуг аян-чорукчу болуп кел-ди ол. «Ортаакы Азияны кайы чуртту-перге эң тааржыр болду» – деп сонур-арымга, «Таджикистан» – диди. «Ында-мунуң амыдырал-чуртталгазы ындыг-ла-ыр эвес, бир элзэн шору улуг районнуң-эктри чырыы ийи чыл иштинде кыппайн-ар, шак ындыг түрөңгү байдалы бар-а болза, таджиктер эки чаагай сеткил-ди, бөдүүн чон болду, мээң сагыжымга-ди» – деп, ол чугаалап олурду.

Байырлал үезинде.

Чүге ындыг узун аян-чорук кылып чоруур сонургаарымга, ол: «Мээң шагдан тура изиг күзелим-дир, кижиле дириг чорааш, күзелин ыяап-ла боттан-дырар ужуруг» – дей-дир. Доллар, евро акшаларның үнези улуг болганда, Россияга, Ортаакы Азияга чарыгдалдарны тоор-даа хире эвес болду. Грегуар-биле кады журналист Кароль Козн аян-чорук кылып, шупту-ла чүвени чурукка тыртты-рып ап, бодунуң ажилдап турары «Фи-шай» деп (тывалаарга, «балык караа» дээн) солунунче материалдарны чораан-чаринден чорудуп чоруур. Электроннуг үеде магалыг апарган ышкашыл, кыды-кызыгаар, үе-шак деп чүве чок. Кароль Козн дедир Францияга ээл чанарда, Сибириниң бир хоорайындан самолет-биле ужултар, а Грегуар Иркутск хоорайындан Францияга чааскаан углаптар. Бо ийи француз аян-чорукчуларның көргөн-билгени бажын ажыг, ынчангаш Ортаакы Азия болгаш Россияга чораанын ном кылдыр үндүрүптер чадавас, келир-үениң планнары-дыр.

Шак-ла ынчалдыр Тывага аян-чорук кылып келген аныяктар – Москваның медицина-стоматология университетиниң бешки курсчузу Эртине Салчак, Москваның күрүне университетиниң биология факультетиниң студентизи Лариса Позд-няк, Пермь хоорайдан Игорь Михайлов, Томскиниң күрүне университетиниң даштыкы дылдар факультетиниң студен-тизи Вероника Монгалби, Красноярск хоорайда ажилдап, чурттап чоруур Ай-Хаан Ховалыг «Үстүү-Хүрээ» фестивалын көөр дээш, албан-биле чедип келгеннер. Тыва студентилер харын чайын дыш-танып келгени чугаажок, а Москвадан Лариса, Пермьден Игорь – автостоп-биле туристер келгеннер. Оларга Чөөн-Хемчик

кожуунуң сумулар чагырыкчылары боттарының стадион чанында тип алганы маңган ак өөндө аяк шайын кудуп, изиг-ханнадып турар болдулар.

Ол аныяктарның чараштарын, эвилең-ээлдээн, биче сеткилдин дораан эскер-дивис. Красноярскиде фотограф болуп ажилдап турар Ай-Хаан Ховалыг уран чүүлдүн график-дизайнери болуп алгаш, ажилдарын Инстаграмда үндүрүп турар, ону сонургап көрүп болур силер.

База бир солун кижиле – Красноярски-ден Станислава Гаврилюк. Ол «Үстүү-Хүрээ» фестивалынын шагдан тура мөгейикчизи, ам моон-биле чеди дугаар кээп турары ол. Хостуг чурукчу, ус-шевер мастер. Бо удаада уран каасталгаларын эккелген, эттеп каан хой кештери садып турар улустуң чанында турупкан, оозун чонга бараалгадып турду. Бир солун кы-лып турган ажылы – славян чоннарның окарина дээр хөгжүм херексели. Чеди чыл бурунгаар Тывага кээп тургаш, тыва хамнар-биле таныжып алган, ам «Адыг-Эзрен» хамнар ниитилелиниң кежигүнү. «Шагда мээң хамнап шыдаар чаянымны хүндүлүг өгбевис Монгуш Кенин-Лопсан билгеш, орум ажыдып, йөрээп берген чүве» – деп чугаалады. Красноярскиге ээл келгеш, тываларның болгаш славян чоннарның чаагай чаңылдарының ду-гайында ном бижиң үндүрерин планнап турар.

ТЫВА АЪТКА ТУРАСКААЛ

Фестивальдың аалчылары кожуун Наадымының хемчеглерин кончуг сонур-гап көргөннер. Наадым-даа дыка аянныг болуп эрткен. Стадионга театржыткан көргүзүг, Мани хүртүзүнүң ажыдышкы-ны, аътка тураскаал...

Бора-Булак ховузуңда трассада ырак эвесе шаап чоруур аътка тураскаалдың

автору Геннадий Куулар. Аът чарыштары болуп эртип турар сурагылыг Бора-Булакка тыва аътка тураскаал тургузар дугайында идея оон бажынга шагда кирип чораан, ол күзелин үш чыл бурунгаар боттанды-рып эгелээш, ам-на төндүр бүдүргени ол.

Геннадий Дамдынович Тыва Рес-публиканың дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтук курлавырларын камга-лаар күрүне комитетиниң удуртукчузу. Ол ажылының аайы-биле-даа, черле төрзөн Тывазының анаа чурттакчызы-даа болуп, бойдузун камгалаар, каастаар, улам каас-шиник, бай-байлак болдулар дээш, чүткүп чоруур кижилерниң бирээзи. Тыва уксаалыг аътка тураскаалды ол бодунуң акша-хөреңгизи-биле кылдырткан. Акша-төгөрик-биле дузалашкан эш-өөрүнүң ат-тарын тураскаалдың артында бижиң каан болду. Элзэн хой акшаны салганнарның бирээзи – Чазак Даргазының оралакчызы Байбек Монгуш. Аътка тураскаал чанында үш адагашта чаражы кончуг хей-аът, сүлдө туктары сырында аянныг чалгып турар.

Геннадий Дамдынович аътка турс-каалдан аңгыда бодунуң өскөн-төрзөн Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээринде улуг эвес-даа болза, иелерге («Үстүү-Хүрээ» кирер орукта) база адалар-га тураскаалдарны кылдыртып каан. Мактанчыг-дыр, шыдаар-дыр, эр хей!

ЧАНЫШ-СЫНЫШ ЧОК ХӨГЖҮМЧҮЛЕР

Фестиваль болуп турар аяңче эртип чадап каан улус, ам канчаар, интернет-те информация-биле кызыгаарланыр болган-дыр бис. Июль 20-де медээлээ-нин допчулап көрей: Уран чүүлдүн ук фестивалынын сурагылыг үндезилекчизи, оон «адазы» Игорь Дулуш-биле теле-фонга чугаалажырымыска, хем дажый берген-даа болза, көвүрүг идегелди; күззэн улус оон эрте бээр диди. Кызылга дөрт катап концерт үндүрген, Москва-дан гобоист Алексей Балашов, «Голос» телевилелдин киржикчизи ыраажы Нар-гис база өске-даа хөгжүмчүлөр фести-вальчы ортулукта чеде бергеннер. Фести-вальга кымнар чырып кээрлерил? Чижээ, Саян артындан: Якутиядан ансамбль «Йэрпэйэдиэ», Красноярск хоорайдан фольклор ансамбли «Славяночка», Уфа хоорайдан – Sahara Camels, Вологдадан – «Два Егора», Москвадан «Ауника», Experiens, Омск, «Знак ветра», Москва, KAILAS Band, Индия, Россия, Harmony in Grotosque, Красноярск, Hant Project, Омск дээш өскелер-даа. Ол ышкаш Моолдан, Великобританиядан төлээлер келген. (Моолдун даштыкы узун, чараш автобузу чагырга хериминиң иштинде турду, бот-тары хем ындында болбайн аан).

Бистиң симфониктиг оркестривис үш концертти үндүрер. В. Токаның сурагылыг «Тайга симфониясы» тыва рок-музыкант Альберт Кувезинниң киржилгези-биле күүсеттинер. «Ят-Ха» ансамбль (сос-тавында Альберт Кувезин, Евгений Тка-чев, Теодоро Сципио, Шолбан Монгуш), база ат-сураа алгып эгелзэн «Хартыга» бөлүү, Моолдан аалчылар Саруун-Ода Сугарга удурткан «Баян Монгол» джаз-бенд, Тываның «Тува джаз бенд» болгаш өске-даа алдар-сурагылыг хөгжүмчүлөр кайгамчык дириг хөгжүмүн бараалгат-каннар.

Чеже-даа агаар-бойдустуң чаңнааш-кыннары турза, фестивальчы ынак орту-луун кагбаан хөгжүмчүлөрнүң ыр-шоору, дириг хөгжүмү хем кежилдир, стадион чоогунга чиртиледиң дыңналып турду. Ыры-хөгжүмнү боой тудар күш делегейде чок. Тываның ызулуг-ла культурлуг брен-дизи – онзагай ылгавыр демдээ, сүлдэзи апарган, чоннуң ынак «Үстүү-Хүрээ» фести-валы келир чылын 20 чыл юбилейин демдеглээр.

Надежда ЭРГЕП.

Ася ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруктары.

Бора-Булак ховузуңда тыва аътка тураскаал.

Сүзүк

ЧҮДҮЛГЕ-СҮЗҮК —
КҮЧҮ-КҮЖҮВҮС

Валерий КАРА-ОЛ

ТЫВА ЧОН
ТӨӨГҮНҮҢ
КӨРҮНЧҮҮНДЕ(Уланчызы. Эгези №78-85
"Шында")

Баштайгы хүрээлерниң соонда Тываның өске черлеринге база хүрээлерни түдүп эгелзэн, чоорту олар Тываның шупту кожуннарынга көстүп келген. Эгезинде хүрээлер улуг кидис өглер бооп турган болза, үе эрткенде, чондан акша-хөреңги чыгаш, оларны ыяш тудуглар-биле солаан. Оларның туттунган чылдарын үстүндө кириген бис. XIX вектин эгезинде хүрээлерниң шуптузунуң архитектуралыг хевир-дүрзүзүн үндезини-биле өскерткен: эрги тудугларны чаартып, калбартып, чаа тудугларны кылган. Ол үеде барык шупту хүрээлерни катап эде туткан азы чаарткан. Артып калган медээлер эзугаар, тыва ыяш хүрээлерниң барык шуптузунуң архитектурасынга кыдат хүрээ тудуунуң чаңчылдарының салдары көстүп турган.

Тывага ийи хевириниң хүрээлери турганы чаңчылчаан: сумуларның болгаш кожуннарның. Сумулар хүрээлери аңгы чаңгыс тудуглар болур. Кожуун хүрээлериниң культура, өөредилге болгаш садыг төлөткөниң хүлээлгезин күүсөдир бүдүн турум комплекстер кылдыр тудуп турган. Хүрээлерни колдуунда тывалар боттары, чүгле чамдыкта даштыкы тускай мергежилдиглер болгаш ажилчылар күжүн кириштирип тургаш, тудуп, тыва шевер чаңчылдарны борта ажыглап турганнар. Тыва шеверлер кожа чурттарның тудуг уран чүүлүн чогаадыкчы езу-биле ажыглап, боттарының тудуг кылыр аргаларын ажылдап кылып алганнар.

Хүрээ комплекзинге төп черни эң улуг болгаш бай каастап-дерзэн кол хүрээ ээлээр. Шупту хүрээлерниң эжик-хаалгазы хүн үнер чөөн чүкче угланган болур. Хүрээ комплекзинге албан турар өске тудуглар болза дуганнар — биче пуджалар эр-тирер улуг эвес хүрээжигештер болур. Хүрээ бүрүзүңгө элзэн каш дуган туруп болур, олар тодаргай аттарлыг. Чижээ, Самагалдай хүрээзинге Махакала, Чоксун, Шойраа, Саң, Өмнээ, Шөнер, Номна, Сандуй болгаш Ажыкай деп дуганнар турган. Сөөлгүзүн Ажыкай ноянның акша-хөреңгизи-биле туткан болгаш, ооң ады-биле адаан.

Хүрээ азы дуганче кирер черге хүртүнү азы өөредигниң дугуюн тургузар. Хүртүнү бир долгандылары-ла, буддистерниң бодап турары-биле, ында салдыг шупту мөргүл-мантраларны номчааны-биле дөмей болур.

Чүдүлге тудугларының база бир янзызы субурганнар (санскр. ступа) — калбак даш плиталардан чыып үндүрген пирамида хевирлиг тускай тудуглар болур. Оларны баштай Буддага,

а оон өске бодхисаттваларга тураскаадып тудуп турган. Тибетке болгаш Моолга улуг лама башкыларның мага-бодун ажааган черлерге оларга тураскааткан субурганнар тудар чаңчыл турганын айтып болур. Амгы үеде Тываның барык шупту суурларында субурганнарны чоннуң күсели, идепкейи-биле туткан.

Хүрээ комплекстеринче кирип турган өске тудуглар болза школалар, складтар, амбаарлар, ажил-агый тудуглары, чем кылыр черлер болгаш оон-даа өске.

Оларның шуптузун чондан чыгган акша-хөреңги-биле, арааттары тудугларга идепкейлиг кириштирип тургаш, тудар турган.

Хүрээлерниң бир чугула ролу болза оларның ниити өөредилге төптери бооп турганы. Аңаа чаңчылчаан аайы-биле цанит, мамба, чурагай болгаш чоксунну албан өөредир турган. Бо эртемнер боттарының алыс үндезини-биле өскерлиш чок арткан болгаш оларны Махаяна хевириниң буддизминге чүдүп турар бүгү чурттарда амдыгаа чедир калбаа-биле өөретпишаан хевээр. Оларның аразындан цанит тодаргай философу система хевирлиг кол үндезин болур, ону шижээтпейн чыткаш, өске эртемнерни өөренири болдунмас.

Цанит — буддий өөредигниң үндезини, аңаа, чүнү-даа мурнунда, үүлениң (карманың) хоойлузун, а олышкыш буддизминин төөгүзүн, ооң иштинде аңаа улуг рольдуг болган билдингир кижилерниң намдарларын (чижээлээр, Тилопа, Наропа, Миларепа, Нагарджуна болгаш өскелерниң-даа), буддизминин угланышкынын (Хинаяна болгаш Махаяна), ооң янзы-бүрү школаларын (Сакья, Гелуг, Кагью болгаш Тьингма) өөренир.

Мамба — буддий медицина-дыр, ону колдуунда тибет эмнээшкин деп билип турар. Ол болза философия, анатомия, физиология, биология, химия, ботаника болгаш фармакологияның каттышканы синтез болур. Тибет медицинаның үндезинде кандыг-бир азы өске аарыгның чылдагааны болгаш уржуу бот-боттарындан хамаарылгалыг тыптыр деп үзел-бодал чыдар. Ында кол кичээнгейни аарыгның даштыкы илерээшкенин эвес, а чылдагаанын чайладырынча углап турар.

Чурагай — буддий астрология, ол кижини улуг Космостун бичии модели кылдыр көрүп турар. Чурагай дээрге математика, физика, астрофизика болгаш астрономияның хоойлуларынга тургускан элзэн ылаптыг эртем болур.

Чоксун — төөгү болгаш географияны үүле хоойлузунуң үндезинге өөренир эртем болур.

Ынчап кээр, үүле хоойлузу хүрээ эртемнериниң шуптузунуң үндезинде салдыг. Оларның кайызы-даа тускай эртем боорундан аңгыда, бүдүн-бүрүн буддий өөредигин кезээ болур.

Тыва хүрээлерге тибет болгаш моол дылдарны албан-биле өөренир турган. Судурларны тыва дылче очулдурар шенделелерни чамдык ламалар

кылып-даа турган болза, бедик мергежилдиг очулдурукчулар чедишпезинден, ол ажилды долу хемчээл-биле боттандырбаан. Ындыг-даа болза, улуг эвес хемчээлди үзүндү очулгалар бар, олар амгы үеде Кызылда Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң фондуларында шыгжаттынып чыдар.

Улуг хүрээлер школаларына башкылаар ламалар четчир болгаш, өске эртемнерни буддий танкага чурулганы, шүлүк чогаадырын, каллиграфия азы чараштыр бижилгени, архитектура болгаш скульптураны база өөредип турган. Ол үеде хүрээлер дээр, эң яды оолчугаштарның эртем чедип ап боору чаңгыс борбак чер турганын утпас ужурулгус. Хуурактарның амыдыралы чамдыкта дыка берге турганын көргүскен барымдаалар, хуурактарның сактышкыны бар.

Хамык ужуру кандыг лама кижилерниң башкызы боорундан хамааржыр: эки башкылыг болзуңза, ажырбас, аңаа чурттаар, хөй чүүлдерге өөренип алыр сен, а башкы кадыг-берге чаңгы болза, кеземчеден чайлап шыдаас сен.

Материалдыг баазазы бай-

даа) угулзалап каастап даарап турган. Ол бүгүнү хүрээлер болгаш бадарчы ламалар садып, чонга тарадырга, хүрээлерниң орулгазынга немелде болур.

Тываның бүгү буддий хүрээлери чаңгыс аай төвү чок болгаш, Моолдун Богда-Кегээни Джебцун Дамба кудуктуга чагыртып чораан.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзинин төөгүзү онзагай. Бирээде, ол болза бүгү Тывада тибет хүрээ архитектурасының аайы-биле туткан дың чаңгыс хүрээ болур. Хүрээ ажылдап эгелээр, Хайдып үгер-даа бүгү сумулардан сес харлапкан 100 оолду чыып эккелген. Оларны моол, тибет дылдарга, буддий философияга өөредирин Ондар Чамзы кешпиге (геше), Өргээге өөренип чораан Хайдыптың улуг акызынга дааскан. Кыска үе дургузунда бо хүрээ Тываның эң аталдарлыг өөредилге төвү апарган, аңаа Гелугпа чаңчылының эртемнеринден аңгыда кыдат ламалардан үлөгерлеп алган-на боор, дайынчы уран чүүлге база өөредип турган.

Сангха азы чүдүкчүлөр
ниитилели

Буддизминин тургустунган үезинде Тывага хевирлеттинген чаңчылчаан сангха болза адаккызы үстүкүзүңгө чагыртыр тускай тургузуг бооп турган. Тывада сангха Моолда азы Тибетте ышкыш, хөй чадалыг нарын система болбаан база аңаа хубилганнарның (катап төрүтүнгеннерниң) неперенгей институту турбаан-даа болза, хөй чүүлдерни ол чурттардан үлөгерлеп алган. Сангханың

Чадаананың эрги Үстүү-Хүрээзи.

Тыва хуурактар.

шыырак хүрээлерге улуг эвес ус-шевер ажилдар кылыр мастерскаялар база турган. Оларга парлаганың бөдүүн хевирлерин (саазынга парлаан азы даштар болгаш калбак самбыражыгаштарга ойган мөргүлдөр сөстери) кылып, тус черниң чиг эдинден: (ыяш, дой, чес, мөнгүн, кеш) буддий бурганнарның дүрзүлери, буддий символикалыг сагызыннарны, камгалалдарны, моюнга азар чүүлдерни кылып турган, а пөстөргө мөргүлдери база буддаларның дүрзүлери болгаш янзы-бүрү чүдүлге объектилерин (субурганнар, Меру даг, Хаан-Херети куш болгаш өске-

тыва ниитилелге ролу болгаш туружун шыныгы-биле билип алыр дизе, хамыктың мурнунда ооң ишти ки ужу-утказын билип алыр херек. Тываның шупту хүрээлеринин административтиг тургузуу барык бир дөмей болуп турган. Ээлеп турар албан-дужаалдарындан хамаарыштыр улуун барымдаалаар тодаргай чурум күштүг болур: камбы-лама, соржу, даалама, демчи, ловуң, кеский, кунзат, нирба болгаш шомба. Оларның хүлээлгелерин, кылыр чүүлдерин ишти ки чурум (устав) доктаадып, тодарадыр.

(Уланчылыг).

Чагаалар аразында

ЧЕЛЕР АЪТТЫ
ЧЕЧЕН СӨСТҮ

Челер аъттыг, чечен сөстүг, чүгүрүк аъттыг сүттүг инектиг Агбаан Донгак Сагдының дуурайында номчукчуларга ыштырай.

1918 чылдың чеди айында чаазында чаг чивестеринин бүлезинге эң-не аас-кежи хун болган. Донгак Сагды чеченге төрүттүнген. Агбаан Сагды чораан болза, бо чыгыс чүс харлаар. Ол бичиизин эрес, шоваа оол болуп өскелген. Ол чылгычылап, ий хой, өшкү кадарчылап, мурун чы малчын-даа болуп чораан. Аныяанда эмдик аътты өөредир. Буга, шарыны-чүккө чаажыктыр өөредир алыр ажилчын, кезээ чы чораан. Дайынның кадыг-бичилдарында ада-иези-бичил малдарын дузаламчыга сүчедир берип чораан.

1956 чылда күскээр М. Агбаан, Узун-Хову, Баян-Тала шөлдеринге сизген кез турганы-биле уттундурбас. Машиназы-биле сизген кезер кончуг берге ажил. Чааш аъттары чедишпеске, эмдик малдарны дужап, кижени алгаш, сизген кезер машина кожуп өөредир. Базырыг хавак кырынга ферма турган. Чайын кезип белетки сизгени-биле кыжын ферма инектерин шанактыг аъттар сизгени чүдүрүп сөөртүр. Ий кижилер алды шанактыг аъттар чоруткаш, орай кезээ алды шанакты долдур чүдүрүп кез турган. Инек, бызаа, молдузганы чөмгөрип ажаап турган фермага Сагдының дуңмалап Макпажап, Кызыл-Эник болгаш Доспаң өөнүң ишти Чаш-Уу болгаш өскелер-даа саанчыллап, кадарчылап, бызаа ажыглап турганнар.

Сагды Донгак оон аңгы даараныр, өг ыяжын бүрүк биле чазап кылыр, баг-би чүген, чулар, колун, чирин сыдым, аргамчыны шынарлы шеверин кылдыр кылып биле Сыын кезинден төгериктей илп кескеш, тос кулаш көктөш чок сыдымны кылып алыр киле.

Төрүмелинден уран талыг, сыгыртыр, хөмөйлөткү хылдыг хөгжүмгө ойнаа Демир хомусту аксынга алаш, дылы-биле ойнаа Чылгы малга кончуг ынак. Чүлөр, чүгүрүк аъттар эдиле өстүрүп чораан. Челер-Бор Челер-Шавыдар дээр аъттар чарыштарга бо-ла эртип кезе. Ол үеде тыва челер аътты турган. Сагдының Шавыдар Осурбайның Чыраа-Хүрө Кара-Дамдың Челер-Дор Эмей-оолдун Челер-Хүрө дээр хөй-ле эки аъттар турган. Өдеккей Догдугунун Челер-Хүрө дээр доктаамал эртер турган Чалааты Ак-Чыраа чону катат, чуржааттары челер аътты Сагды-кыс дижирилер. Сагды кыс дээр аязы, ачазы шолалаан ады-дыр. Чаг-чыве дээр Сагдының адазы Баан Донгак-тыр. Эт чиве Чаг чивес деп шолла аттар ийи алышкы шаанда турган чүве-дир. Оларның аттарында кирген.

Чаг чивестин саралазы Саяк базар купун дидир. Эт чивестин каралазы Эртим челер купун дидир — дижи шаанда ырлап турган дээр.

Эрес-оол ДОНГАК
Баян-Тала

Күжүгеттер сумузу
кайа турганын?

Тыва аймактарның төөгүзүн шинчилеп болуусу, өөредиглиг, ажыктыг дорзун дораан билип каар бис. Чурттуң, онун төөгүзү бичии бөлүк аймактардан азы оларның өскөн-төрзүн чурттарын-ан эгелээр.

Күжүгеттер дээрге тыва чоннун азы бир билдингир аймаа-дыр. Тыва адыгга Цин династиясының политика-ын удуртулгазынга башкартып турар адыгга сумуларның аттары ында төөгүдөн чурттап турар аймактарның аттары-а адыгга адыгга. Ынчангаш Алаштың адыгга агымының девишкээрин ында чурттап турган төрөл аймактың ады-биле күжүгеттер сумузу дээр турган.

Ленин баштаан большевиктерниң удуртулгазы-биле октябрь үймээни Россия империязынга болган соонда, ТАР эинде эрге-чагырганы холга алган революстуг намның даргалары Күжүгеттер сумузу Кызыл-Тайга сумузу кылдыр чертир адаан.

Колхозтажылыктын болгаш ооң салдары

Тыва Арат Республика ССРЭ-ге каттышкан соонда, 4-5 чыл эрткенде база улуг халап — колхозтажылыктын элээр. Чоннун өнчүзүн, малын күш-ле хавырып, аңаа удурланган бөдүүн аттарны контрлар дээш актыг черге эгизин казып, малын хавырып турганын, аңаа хоругдалга кирип турганын өгү билер. ССРЭ, коммунисттер партия жүп каарга, ол болушкуннар дугайын луннарга бижип турганын чон утпаан ор.

Колхозтарның төптери суурларның тутунуп эгелээни дээрге-ле большевиктерниң ачызы, эгелээшкени ес-тир. Делегей амыдыралының сай-ралының агымының үезинде хоорай, улур тудары, чылыг бажыңнарга ортаар амыдырал чер-ле келир турган. Кызыл-Тайга сумузу тараа тарыыр лем шөлү чок дээш сумунун чонун мичке көжүргөн. Чаа туттунуп эгелээни Кызыл-Тайга суурга бажың тудуун соксат-кан. Ук сумунун девишкээрин кожанында эгелээр сумузуңга каткан. Күжүгеттер суму ынчаар узуткаттыңан, салымы дыг болган.

Аксы-Барлык суурну Алаш Күжү-тери туткан, аңаа тургустунган колхоз-лар хөгжүткенин төөгү билер.

Казак Күжүгеттер деп кымнарыл?

Күжүгеттер сумузу дүжүрге-даа, он тарады сывыртаарга-даа, бо аймакка хамааржыр кижилер Тыва онун төөгүзүңге балалбас исти арт-ган. Ылаңгы казак Күжүгеттер деп үк төрелдер.

Казак Күжүгеттерниң өгбенин адын укку дээр. 1800 чылдарның эгезинде күжүгеттерниң улуг байлары Кемерово, асия баргаш, ында чурттап турган орустарга өлүк-кеш аймаан бараан-биле орнажып, садыглажыр тур-Күжүгеттиң бир байы орус эжиниң ыңында хөлечиктеп турар бичии оол-ээррей бергеш, бо «Кундузагыңың» азыраандыга берип көр деп дилзэн. Шак-ла ынчаар төөгүдө Күжүгеттер тыва эвес орус оолдарны азыраан-тур.

Орус адалыг, тыва иелиг Ангал биле кал деп аттарлыг алышкылар Казак күнче чылгы мал тып аары-биле еде чорупкан. Алаштың Чечектиг, и-Адаа деп чайлаглартан айттар-үнгөш Бай-Тайга сынының сиртин арааш, Шашпаал сыннарының кы-иле оруун уламчылааннар. Харлыг тыва Мөңгүн-Тайганың сүвүрлерин арааш, Алтайның Кош-Агаш (тыва-га, Кош-Арыг) чоогу-биле эрткеш, чурттуңга чоокшулап келгеннер. еде казактарның Кош-Агашке көжүп-аным Даг-Алтайның төөгүзүн шинчи-номнардан номчаан мен.

Ангал биле Кашкал алышкылар амгы Чөөн-Казахстан областың база Ал-еспубликаның кызыгаарында чыдар ер кыдыныга ойттап чораан чылгыны сывыртап эгелзээр. чылгыны бөлүп турда, чылгы чанында кадарчызы бичии оол чораан, 5-6 харлыг. Ол бичии оолду ушкарып-ш, чылгыны Тывага сүрүп эккел-лус-тур. Мөңгүн-Тайга, Шашпаал арының кырынга бичии оол удуй-ге-ле, таалың иштинге буттарын-лаарып алгаш, чылгыны Алашка ки-иртап эккелген деп төөгүнү улуг улус-лаар чораан.

Ук-төөгүзүс

ЧОРУККУ БОЛГАШ
ООН АЛДАРЛЫГ САЛГАЛЫ

Шак ол бичии оолду Ангал, Кашкал алышкылар азырап өстүргеннер. Адын Чорукку деп адааннар. Чорук кылып чо-рааш, тып, азыраан огулус дээш ынчаар адаан боор. Күжүгет Ангал — огул Чорук-ку деп ат-биле төөгүгө арткан.

Күжүгеттерниң азырап өстүрүп каан шак ол бичии казак огулунан Тываның эң сурагыг кижилери үнген дээрзин төөгү бадыткап турар.

Кымнарыл ол? Номчукка солун-на болгай. Өгбелерим төөгүзүн номчукчу-ларга бараалгадып көрейин. Мен база казак Күжүгет Чоруккунун чеди дугаар салгалынга хамааржыр мен. Ынчангаш оон алдарлыг төөгүзүн бижири мээң хүлээлгем болур.

Казак Күжүгеттер деп бичии төрөл аймактың чурту Алаштың ортаа агымы — эргиде Кызыл-Тайга сумузуңуң девиш-кээр болур. Бодунун сумузу, кожууну хамаанчок, бүгү Тываның төөгүзүндө эң-не улуг, бедик алдар-атка четкен ки-жилер ол бичии төрөл аймактан үнген. Бо хөөредиг эвес-тир, херек кырында болган төөгү-дүр.

Сарыг-Серенниң алдарлыг төөгүзү

Тывалардан бир-ле дугаарын-да Дайынчы Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан, хөрзэнге кадаан киж кы-мыл? Ол ордениң эдилекчилерин Хамааты дайынчы Маадырлары деп эрткен үеде адап турганын сактыр бис. Ол кырган-ачавыстың ады Тываның төөгүзүндө алдын үжүктөр-биле би-життинген. Ол дээрге Серен Арапаевич Күжүгет-тир. 1930 чылдарның эгезинде Тывага ол ордени бир дугаарында алган тыва киж ол болур.

Бир дугаар Совет Эвилелиниң Маа-дыры кым дээрзин шүлтүсү билер бис. Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкунун төртүтүнгенинден бээр 100 харлаанын чоокта чаа демдеглеп эрттирдис. 1945 чылдын март 24-те Украинаның хоорай, суурларын немец-фашисттер эжелек-чилерден хостаарыңга кайгамчыктыг маадырлыг чоруктары дээш Маадыр атты ол алган. Бо Маадырны чаш тур-да чайгап өстүрген киж оон хан төрөл даайы, үстүндө адааныыс С.А. Күжүгет болур. Маадырның иези Хөкпеш Манды-Хөөевна биле Серен Арапаевичиниң адазы кады төрзүннер болур. Даайы Са-рыг-Серен (шолазы ол) Чүргүй-оол чаш турда ону чайгап өстүргенин мээң ачам Очур Шырапович Күжүгет сактып чугаа-лап органын дыңнаан мен. Маадырның хеймер уруу ол байырлал үезинде ачам Кур-Чер суурже улуг даайыңга ужуражыр дээш, хостуг хуннеринде чоруп-ла каар киж деп, сактып чугаалап олурар.

Улуг даайы С.А. Күжүгет Сат Чүрмет-Дажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол суглар биле контрлар деп нүгүлдедип, кара нүгүлге таваржы бээр, Чүргүй-оол Күжүгет деп фамилиязын солааш, иезиниң фамилиязын алган деп билер улус чугаалаар чораан.

Маадыр Чүргүй-оол өг-бүлөзи-биле чуртунга аалдап келирге, Маадырны чоок төрелдерин хур Күжүгеттер бис таныжып чугаалажыр болганын оон өөнүн ишти Шончалай Шойдаровна Хомушку сактып орар чүве. Маадырның оолдары Иван биле Анатолий Хомушкунуң бирээзи бодунун уруун Күжүгет деп фамилиялыг кылдыр бижиткен солун таварылга база бар.

Маадырларның өгбелери чаңгыс киж

Баштайгы Совет Эвилелиниң Маады-рының дугайында билип алдывыс. Ты-валардан эң баштай Социалист Күш-ажылдың Маадырлары кымнар болганын бөгүн сактылыңар. 1949 чылдың июнь айның 10-нун хүнүндө ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунун үндүргөн Чарлыгыңа Тыва Автономнуг областың көдээ ажил-агыының тергин дээн мурнакчылары — Танды районун көдээ ажил-агыг эргелелиниң кол агроному Александр Каранмаевич Түрген-оолга тараа ажаарының планын 47,2 хууга ажыр күүсеткени дээш, Би-Хем районун Ко-четов аттыг колхозунун хову ажылының эвено удуртукчу Барыңмаа Аңандыевич Маадыга 1948 чылда бир гектардан 30,

5 центнер тарааны ажаап алганы дээш Социалист Күш-ажылдың Маадырлары деп хүндүлүг аттарны тывыскаң.

Социалист күш-ажылдың Маадыры болган ийи тываның бирээзи А.К. Түрген-оолдун иези, Совет Эвилелиниң Маады-ры Ч.Н. Хомушкунун иези Хөкпеш Манды-Хөөевна база-ла казак Күжүгеттеринге хамааржыр, чоок төрөл улус болур. Ол угбашкыларның оолдары ийи Маадыр үстүндө адааным Серен Арапаевич Күжүгеттиң чээннери болур.

Чоннун чоргааранчыг башкызы

Казак Күжүгеттиң салгалы Тываның баштайгы Маадырлары болганын ном-чукчулар билип алды. Өгбевис Чорукку өскүс-чавыс өзүп орган, чаш үезинде казак байның чылгызын кадарып чораан-даа оол, хур Күжүгеттерниң огул бооп өскөш, алдар-аттыг салгалдарлыг бол-ганын төөгү бадыткаан. Бистиң өгбевис ышкаш аас-кежиктиг киж тываларда ховар-ла боор деп Чоруккунун салгал-дары ынчаар бодап чоруур бис.

Өгбевистин салгалында чүгле Маа-дырлар бар эвес, Тываның культу-разыңа, улус өөредилгезинге алдарлыг истерин арттырган кижилер эвээш эвес. Мааңа ийи кижиниң аттарын кирип каарымга-ла, четчир.

1948 чылдың алды айның 1-де Кы-зылдың 2 дугаар школазын 18 онгу класс-чылар дооскан. Ол алдарлыг доозукчулар Тываның эртемин, культуразың, эконо-миказың сайзырадырыңга кайгамчык улуг ачы-хавыялыг болганын төөгү бадыт-каан. Тываның төөгүзүндө долу ортума-шканы бир дугаар дооскан аныктар олар болур. Олардан ийи кижиниң ат-тарын адаптарымга-ла, четчир. Тыва чоннун төөгүзүндө бир дугаар эртем докторлары болган Юрий Луджапович Аранчин, Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсан тыва чоннун бедик үнелелинде. Бо алдарлыг кижилеривистиң дооскан клазының удуртукчу башкызы Алексей Мокур-оолович Белек-Байыр болур.

А.М. Белек-Байыр чүгле сурагыг башкы эвес, өөредилге номнарының бил-дингир автору. Бо улуг башкыны бижип тургусканы тыва школаңың үшкү клазы-га өөренир тыва дыл ному ам-даа дириг. Улуг башкы бурган ораныңче чоруткан соонда, ол өөредилге ному элзэн каш чылдарда авторнун ады-биле үлүп турду. Үе чаңгыс черге турар эвес, өөредилге сайзыраар, программалар өскерлир деп чүве бар.

Улуг башкы бодунун «Тыва дылын» эге школаңың ийиги клазыңга өөренир кыл-дыр тургускан турган болза, элзэн үе эрт-кенде ол номну үшкү классчылар өөренир апарган. Улуг башкының өөредилге но-мун каартырыңга, темалары хандыр би-жииринге Тыва Республиканың улустуң башкызы Александра Кас-Хөөевна Ой-дан-оол киришкен, номнун авторларының бирээзи болган.

Тываның улус өөредилгезинге кан-чаар-даа аажок улуг үлүг-хуузуң кириг-ген чоннун башкызы А.М. Белек-Байырның чырык адын мөңгөжидер үе келген деп моон мурнунда-ла бижип турган мен. Ол саналымны даргалардан кым-даа дыңнавааны хомуданчыг.

Алдарлыг шүлүкчү дунмам

Казак Күжүгеттерниң салгалында база бир алдарлыг киж барын дем-деглээр бодадым. Ол дээрге Тываның комсомол шаңгалының эдилекчизи Ан-тон Үержаевич Күжүгет-тир. Чырыкче үндүрген номнарында Антон Үержаа деп ат салып турганын билер бис. Бо алдарлыг дунмам чок апаргандан бээр 20 чылдар чедип тур. Тыва поэзияның классиктериниң бирээзи Александр Дар-жай Антон Үержааны канчаар-даа аажок бедии-биле үнелзэн. Улуг шүлүкчүнүн чок апарының мурнунда солунга пар-латкан интервьюзунга Антон Үержааны тыва поэзияның классиктериниң санынче киригенин сактып келилиңер.

Дунмам хөөкүй чок апаргандан бээр 10-10 чылдар эрткен-даа болза, оон шүлүктери бо хуннерде Тываның солуннарының арыннарында парлат-тынап турар. Антошканың шүлүктери

номчукчунун сеткил-сагыжын дүвүретпи-шаан, айдың дээрде чайнаан сылдыстар дег тода көстүп кээрлер-дир. Сеткилиниң ханызындан бижиттинген шүлүктери-биле чонда алдаржаан дунмамга чор-гаарланмас аргам чок.

Казак Күжүгеттерниң салгалдары тыва чонувус, чуртувус дээш төлөптиг ажилдаар, чурттаар дээш, кызып чоруур мындыг бис.

Чүргүй-оол

Намгаевич Хо-мушку (1916-1978). Ада-чурттуң Улуг дайыныңа эки тура-биле кириш-кен. 1946 чылдың март 24-те үнген ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чар-лыг езугаар Совет Эвилелиниң Маа-дыры атты Ч.Н.

Хомушкуга тывыскаң.

Күжүгет Серен Арапаевич, Тыва Арат Республиканың Араттың Революстуг шериниң командир-комиссары,

«Дайынчы Кызыл тук» ордени-биле тывалардан бир дугаар шаңнаткан киж болуп төөгүгө арткан. Тывалар-дан бир дугаар Ха-мааты дайынының Маадыры деп сана-дып турар. Танды районун (амгы үеде Кызыл кожуунун) «Тиилелге» совхо-зунга инек кадарып ажилдап чорааш,

бедик көргүзүлгери дээш «Хүндүткелдин демдээ» ордени-биле шаңнаткан.

Белек-Байыр Алексей Мокур-ооло-вич (1908-2013 чч.). Тыва Арат Республи-ка, Тыва АССР үелеринде Мөңгүн-Тайга

кожуунун Мөген-Бү-ренге, Чадаананың эге, Кызылдың №2, Хөдөлөң 8 чыл шко-лаларыңа директор-лап ажилдаан. Кызыл-Арыгның дузалал школа-интернадынга башкылап чорааш чок болган. Тыва дылдың эге школага өөренир өөредилге номнарын тургускан. Тыва-га баштайгы долу ортума эртемниң аттестаттарын алган Ю.Л. Аранчин, М.Б. Кенин-Лопсан баштаан алдарлыг доозукчуларның клазының удуртукчу башкызы.

Александр Каранмаевич Түрген-оол, Социалист Күш-ажылдың Маа-дыры. 1922 чылда

Барыин-Хемчик кожуунун Муң-гаш-Ак деп каас-чарааш булуңунга төртүтүнгөн. Ой-рот-Турага (Гор-но-Алтайскиге) көдээ ажил-агыг техникумунун агро-номнар белеткээр салбырын доос-кан. Тывазыңга ээп келгеш, Танды кожуунун көдээ ажил-агыг эргелелиниң кол агроному бооп ажилдап эгелзэн. 1948 чылдың күзүнүндө Тандының тараажылары Тываның төөгүзүндө туруп көрбзэн кан-чаар-даа аажок бедик дүжүттү алган-нар. Бир гектардан 30 центнер дүжүттү таңдыжылар ол чылын алган. 1949 чылда А.К. Түрген-оолга Социалист Күш-ажылдың Маадырының Сылдызын тывыскаң.

Күжүгет Антон

Үержаевич 1957 чылдың декабрь 2-де Аксы-Барлык суму-зунга төртүтүнгөн. «Хээлер», «Саа-рыг ыры», «Ногаан аът» деп номнары чырыкче үндүргөн. 1985 чылдың сен-тябрь айның эгезинде айыыл-халаптан чок болган. 1987 чылда

шүлүкчү өлгөн соонда «Ынак-тыр мен» деп шүлүктөр, чечен-чугаалар чын-дызын чырыкче хөй тиражыг кылдыр парлап үндүргөн.

Борис КҮЖҮГЕТ.
Кызыл хоорай.

Бир чагаага хамаарыштыр

СӨӨЛГҮ ДОМАКТАРЫ ЧЕДИМЧЕ ЧОК БОЛГАН

2018 чылдың июнь 28-те № 75 «Шын» солунун үндүрүлгезинде «Наадымче тыва хептиг» деп чүүлүн автору Шомбул Байыр-оол (Кызыл хоорай) бижээн чүүлүн мындыг домак биле дооскан. «Амы хууда тыва хевин кетпээн, кедип билбес хоочуннар, эртемденнер, эргетеннер-сайыттар, чогаалчылар-даа тывалар звес апарган. Ишти-хөңнү, сеткил-сагыжы, мөзү-бүдүжү ал-боду тыва звес, медресин чидиргени ол-дур. Кажан-даа олар тыва нациязын, каяа-даа бадыткап шыдавас. Ындыг тываларны тыва кылыры дедир ээлдирери болдунмас херек-тир. Тыва национал хевин кетпес кижиниң келир үези чок» дээн.

Домак чедимче чок доозулганы-биле, эртемденнер, чогаалчылар база хоочуннар кажан-даа тыва нациязын бадыткап шыдавас дээни шуут шын звес. Сөөлгү үеде республиканың хоочуннары мурнуку одуругда, каяа-даа тыва национал хевин кедип, аныктарга үлгөр болуп чоруур. Ылаңгыя Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Кунгуртугун үндезин чурттаакчылары кыш, чай чок тыва хевин кедип чоруур. А орусчуй берген кожууннарга хамаарыштыр алыр болза, олар тыва дылынга арыг, шын чугаалаары-даа берге, а хеп дугайында чугаалаан-даа ажы чок.

Тываның эртемденнери боттарының эртем-шинчилел ажылдарында ол дугайында бижип, шинчилеп турар, боттары тыва хеп-сынын кедип чоруур, а чогаалчылар тыва дыл, культура дээш кайы хире бижип, чугаалап келчик? Амгы үеде тыва хеп дугайында «Мода» деп журнал-даа көстүп келди. Аныктар болгаш школачылар Шагаа үезинде тыва хевин кедип турар апарган. Моолдарның звес, үндезин тыва хепти сайзырадыр дугайында ажыл чоруп турары өөрүнчү. Ооң бир көскү чижээ Бай-Тайга кожуунга болуп эрткен ус-шеверлерниң бирги фестивалы, ол кайгамчык солун

болду. Тываның үндезин культура көскү ажылдарны чорудуп, бурун культураны дигизип, тыва идишын даараарын, чер-черлерге ма скаяларны ажыдып, мастер-класс эрттирерин чугаалашкан. Фестивал бодунуң ажылын чылдың-на улаар, анык мастерлерни, дааранларны өстүрер ажыл шапкынчан. Чогуу-на Тываның Баштың Айыткалы-биле биске дыка дө хемчеглер болуп турар. Автор дугайында эгезинде чедимчелиг бис сөөлгү домактары арай чедим апарган. Тываның эртемденнер чогаалчыларының мөзү-бүдүжү куду апаар ийик...

Лидия И
чога

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Вашу рекламу прочтет
вся Тува на страницах
газеты «ШЫН».
«ШЫН» — газета, ко-
торая распространяется
по всей территории
республики. Т: 2-18-10.

ВСЁ В ДОМ
Абакан
Фабричная 21Е
veka19.ru

Надежно. Долговечно
**ОКНА ВЕКА
ЗДЕСЬ**

Опыт и репутация
Тепло, тихо, безопасно

Доставка до г. Кызыла

8-800-250-25-21

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Кызылского кожууна сообщает о возможности предоставления земельного участка в собственность из земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу:

Российская Федерация, Республика Тыва, Кызылский район, СОО «Дар», ул. Линия №2, участок №16 «а», с кадастровым номером 17:05:1702001:2153, с площадью 1091 кв. м., с разрешенным использованием — для ведения дачного хозяйства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течении тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения (дата окончания приема заявлений — последний день указанного срока), необходимо подать письменное заявление по адресу: РФ, Республика Тыва, Кызылский кожуун, пгт. Каа-Хем, ул. Таежная, д. 20.

Бады-Хоо Р.Ш.

Администрация муниципального района «Кызылский кожуун» сообщает о возможности предоставления земельного участка в аренду из земель населенных пунктов, расположенного по адресу:

1. Российская Федерация, Республика Тыва, Кызылский район, с. Сукпак, ул. Первомайская, д. 3, с кадастровым номером 17:05:0301037:94, с площадью 889 кв. м., с разрешенным использованием — для индивидуального жилищного строительства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течении тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения (дата окончания приема заявлений — последний день указанного срока), необходимо подать письменное заявление по адресу: РФ, Республика Тыва, Кызылский кожуун, пгт. Каа-Хем, ул. Таежная, д. 20.

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «ГАЗель-Некст», (термобудка, 2т.) по городу и за Саяны, Грузчики. Тел. 8-905920-2290 Андрей

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «Хино» (3 т., будка) по городу и за пределы. Есть грузчики. Тел. 8-923-263-3618, 8-983-593-4967

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: 4,8 т., 25 куб.м. Межгород: 1,5 т. по городу Плотников С.В. Тел. 8-923-265-9802, 8-983-368-5054

Бригада «Авырал». СТРОИМ ДОМА, БАНИ, гаражи, евроремонт, гипсокартон, панели, ламинат, заливаем фундаменты. Качественно, в срок. Оплата по договоренности. Тел. 8-929-315-5748, 8-905-920-5748

БУРЕНИЕ СКВАЖИН на воду ОГРН 316171900058300 Работаем круглый год 8-913-356-7502 Кредитование через АО ОТП Банк, АО «АльфаБанк»

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: по городу и району. Грузчики. Тел. 8-929-316-4271

КУПЛЮ ЯПОНСКОЕ АВТО в любом состоянии, после ДТП, проблемные, неисправные. Viber, Whatsapp 8-913-445-3999

КУПЛЮ ДОРОГО СТАРИННЫЕ:

буддийские фигуры, восточный антиквариат, вазы, иконы и картины от 50 тыс. руб. Тел. 8-920-075-40-40 (antikvariats@mail.ru)

КХН Кызылдың чер өрүмнээр компаниязы КУДУКТАРЫН КАЗЫП КЫЛЫП ТУРАР. Кожууннарже үнүп турар. Тел. 8-923-266-6104, 8-913-347-0005 ОГРН 311171925600012

Набираю группу монгольского языка. Тел. 8-923-543-9383

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокерамика, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23. Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИМЕНТЕ комплектация на дома, бани, гаражи (стены наружные и внутренние, лаги, пол, потолок, крыша) по индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно. Адрес:

Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы. Тел. 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

ПРОДАМ самоблагоустроенный теплый бревенчатый дом в бл. Каа-Хеме г. Кызыл. Имеется временка 3х6 жилая теплая, ухоженная, баня, огород, сарай, угольник, вода в доме. Все в собственности. Стоимость... Торг. Без посредников. Тел. 8-913-353-3166

Малчыннар турлагларынга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнел казып турар. Тел. 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

Бетон, тууыбу, пиломатериалдар, цемент, дээрбектери, ФБС блоктары, коопшлар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

Хуу чуртталга бажыңы түдүп алырыңа ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

ХОЙ ДУГУН улуг өртөккө хүлээп ап турар Мира 13. ГОРПО База РПС чанында 9 дугаарлыг газельдин сөөлгү доктаамы. Тел. 8-923-540-5491

ЧЫЛГЫНЫҢ ХЫЛЫН (чел, кудруктарың) эки өртөккө садып ап турар бис. Тел. 8-913-343-6677.

ГБПОУ РТ «Кызылский колледж искусств им. А.Б. Чыргал-оола»

Внимание абитуриентам

График работы приемной комиссии:

01 июня – 17 августа 2018 г. – прием документов
20 августа – 24 августа 2018 г. – приемные испытания
27 августа 2018 г. – зачисление абитуриентов

В 2018-2019 учебном году колледж искусств производит набор по специальностям:

- 53.02.03 Инструментальное исполнительство
- 53.02.04 Вокальное искусство
- 53.02.05 Сольное и хоровое народное пение
- 53.02.06 Хоровое дирижирование
- 53.02.07 Теория музыки

51.02.01 Народное художественное творчество (по видам)

Хореографическое творчество

54.00.00 Изобразительное и прикладные виды искусств

Срок и форма обучения: очная 3 года 10 месяцев

51.02.03 Библиотечное дело

Срок и форма обучения: очная 2 года 10 месяцев

Для поступающих без подготовки организуются платные подготовительные курсы
Сроки проведения курсов:
13 – 18 августа 2018 г.
Для абитуриентов будут проводиться занятия по музыкально-теоретическим и специальным дисциплинам
Телефон для справок:
Учебная часть: 8(39422) 2-34-18, т. 8-923-266-50-33
Более подробная информация на сайте колледжа: ККИ-ТУВА.РФ

Бай-Тайга кожуун, Шуй суму чагыргазы, Төлээлекчи хуралдары күш-ажылдың болгаш муниципалдыг албан хоочуну

Кара-оол Лаа-Сюрюнович
ХЕРТЕКТИҢ

үр арааш мөчээни-биле холбаштыр өг-бүлөзине, чоок килеринге ханы кажыдалды илередип тур.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 354

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилеп-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш кедээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыллар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б. Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчы Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкчүн. Харчылелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның торларының бодалдары редакцияның туружу-дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары бол өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш автор боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагга дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон-е дотта